

Avstrijska cenzura med prvo svetovno vojno: iz defenzive v ofenzivo

PETRA SVOLJŠAK

CENZURO NAJPOGOSTEJE POVEZUJEMO s tiskom, knjigo in zloglasnimi seznami prepovedanih knjig, vojni čas pa je verjetno tisti, v kateri se tovrstna državna dejavnost lahko razbohota do nepredstavljenih razsežnosti. Vplivni britanski urednik Alfred George Gardiner je na primer poskušal razumeti statutarno omejevanje britanske vlade, ki je v svobodo tiska in govora med prvo svetovno vojno posegla s posebnim odlokom DORA (Defence of Realm Act) z dne 8. avgusta 1914, s pojasnilom, da pridejo časi, ko mora svoboda tiska dati prostor varnosti države (Hopkin 1970: 156).¹

Z državnim zakonom o temeljnih pravicah državljanov (s t. i. decembrsko ustavo iz leta 1867) je Avstro-Ogrska po besedah Janeza Cvirna naredila velikanski korak k uresničitvi pravne države, saj je zakon predstavljal »izjemno širok katalog temeljnih pravic človeka in državljana, ki je med drugim zagotavljal: enakost državljanov pred zakoni in pri zasedanju javnih služb, osebno svobodo, nedotakljivost lastnine, zaščito tajnosti pisem, pravico do združevanja, zbiranja in oblikovanja peticij, svobodo govora, versko svobodo, svobodo raziskovanja in poučevanja, svobodno izbiro poklica« (Cvirn 2015: 10).

Trinajsti člen temeljnega zakona je uzakonil svobodo govora in pisanja ali slikovnega predstavljanja. Zagotovljena je bila svoboda tiska, cenzura pa je bila prepovedana. Toda že 20. člen tega zakona je določil, da se bo s posebnim zakonom odločalo o dopustnostičasne in lokalne opustitve pravic iz nekaterih členov, in sicer 8. člena (zagotovitev osebne svobode), 9. člena (nedotakljivost stanovanja), 10. člena (pisemska tajnost), 12. člena (pravica združevanja)

¹ Raziskava je bila opravljena v okviru raziskovalnega programa »Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti« (P6-0052), ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

in 13. člena (svoboda izražanja) s strani pristojnega organa. Zakon je torej predvidel možnost suspenza temeljnih državljskih pravic, kar je najprej, leta 1868, uveljavil že grof Eduard Taaffe, da bi zatrl demonstracije na Češkem. Pravico do izjemnih ukrepov je uzakonil 14. člen zakona, s katerim so spremenili temeljni zakon o državnem zastopstvu z dne 26. februarja 1861, in je izvršni oblasti v določenih primerih dajal pravico razglašanja »zakonov v sili« brez poprejšnjega soglasja državnega zbora. Vendar so ti zakoni imeli le začasno veljavo, se pravi, le do obravnave na prvi naslednji seji državnega zbora, ko je v primeru potrditve dobil trajno veljavo.

Odtlej je postala zloraba instrumenta 14. člena latentna: med letoma 1897 in 1904 je 14. člen doživel pravi razcvet, saj je bilo izdanih 76 izrednih ukrepov, ki so sledili »navodilu«, ki ga je cesar Franc Jožef dal junija 1895 na zasedanju dunajskega parlamenta, namreč da je treba v primeru »nekorektn« države parlamenta uporabiti člen 14., da se s trdo roko vzpostavi in vzdržuje red (Gebhardt 2018: 252). Posebno poročilo o uporabi 14. člena iz leta 1906 je ugotovilo, da sta bila ključna izraza – »nuja« in »potreba« – zelo široko pojmovana in da se je le 22 od 76 izjemnih ukrepov izkazalo za neproblematične glede na ustavne zakone, 30 pa je bilo povsem neustavnih. Poročilo je nenazadnje pokazalo na odgovornost ne samo vlade, temveč tudi parlamenta, ki nikoli ni podvomil o upravičenosti izdanih izrednih ukrepov. Do začetka prve svetovne vojne, torej v 46 letih od sprejetja decembrske ustave, je bil 14. člen uveljavljen 156-krat (Gebhardt 2018: 255–256).

Izbruh prve svetovne vojne je v prakso izrednih razmer in izjemnih odlokov prinesel širino, saj so številne države, tudi nevtralne, sistematično uvajale razširitev pooblastil izvršne oblasti. Prva svetovna vojna in obdobje po njej sta postala laboratorij za testiranje in »medenje« funkcionalnostnih mehanizmov in državnega aparata v izrednih razmerah kot paradigme vladanja (Agamben 2013). Tudi Avstro-Ogrska je v prvo svetovno vojno vstopila pravno pripravljena zlasti na upravljanje t. i. domače fronte, ko je v avstrijski polovici že 23. julija 1914 ministrski svet z grofom Karlom von Stürgkhom na čelu sprejel izjemne ukrepe in suspendiral temeljne državljske svoboščine, uvedel strogo cenzuro, prepovedal periodični tisk, neperiodični tisk pa podvrigel pregledu političnih, policijskih ali deželnih oblasti. Pravno podlago za uvedbo izjemnega stanja je predstavljal tajni dokument iz leta 1912 z naslovom *Dienstbuch J - 25a. Orientierungsbehelf über Ausnahmverfügungen für den Kriegsfall für die*

im Reichsrate vertretenen Königreiche in Ländern (Priročnik J – 25a. Smernice o izrednih ukrepih v primeru vojne za v državnem zboru zastopana kraljestva in dežele), ki je temeljil na že omenjenem »zloglasnem« 14. členu zakona št. 141 iz decembra 1867 in je usmerjal ter koordiniral vojaška in teritorialna poveljstva trdnjav, lokalne in finančne oblasti, poštna in telegrafska uradnike ter lokalne žandarmerije v primeru vojne in takojšnje uveljavitve izjemnih ukrepov vojaške, gospodarske, pravne in politične narave.² Dokument je bil obenem eden od pomembnih korakov k totalizaciji vojne, kot jo je od leta 1914 naprej vodila avstro-ogrska monarhija in na katero se je v pravnem smislu očitno pripravljala že leta pred izbruhom vojne. Kot je ugotavljal Joseph Redlich, »že površen vpogled v zakonik vojaške uprave jasno pokaže, da je bila glavna ideja oblasti zagotoviti vojski polna pooblastila, da se zavaruje pred vohunstvom ipd.« (Redlich 1929: 63).³

Z uvedbo izjemnih ukrepov sta bili na neposrednem udaru prav svoboda izražanja in prepoved cenzure, saj je zaplembo in odpiranje pisem brez sodnega ukaza pod izrednimi pogoji dopuščal že 5. člen državnega zakonika z dne 5. maja 1869 (R.G.Bl. Nr. 66), 6. člen pa je postavil politično oblast v položaj, da je lahko izvajala okrepljen nadzor nad delovanjem društev, še posebno političnih. Izvajanje izjemnih ukrepov je olajšalo tudi dejstvo, da se dunajski parlament ni sestel vse od marca 1914 naprej, tako da ni mogel delovati v vlogi zakonodajnega korektiva odločitev izvršne oblasti.

Drugi cesarski odlok, objavljen 25. julija 1914, je prepovedal uvoz srbskih pamfletov; pozneje je bil odlok razširjen tudi na ruske, belgijske, francoske, angleške, italijanske in romunske časopise, vsa dohodna in odhodna pošta za tujino pa je bila podvržena strogi cenzuri. Tako je bila *de facto* ukinjena svoboda tiska in uvedena preventivna cenzura. Zaradi izjemne učinkovitosti in strogosti cenzure so nekateri časopisi (npr. *Glas slobode* iz Bosne in Hercegovine) celo prenehali izhajati, socialdemokratski tisk je bil prepovedan, na »italijanskem«, se pravi, tudi na slovenskem vojnem območju, so bili prepovedani časopisi v italijanskem jeziku (razen pro-avstrijskega *Risveglio Austriaco*), časnikarstvo pa je v vojnem času hodilo po mejni črti in včasih preizkušalo, kaj bi sploh moglo biti objavljeno. Po oceni Lojzeta Udeta se je germansko-slovanski spor, ki je

² Za upravljanje avstro-ogrske vojne gl. npr. Redlich 1925.

³ Kjer ni drugače navedeno, so prevodi delo avtorice poglavja.

med vojno doživljal svoj višek, udejanjal tudi skozi časopisno cenzuro. Dvojna merila Ude prepoznava v primeru mariborskih časnikov: nemški so bili do slovenskih precej napadalni, medtem ko se slovenski zaradi zaplemb niso mogli braniti (Ude 1960: 11). Včasih se je kakšen članek tudi izognil cenzuri; pogosto je naveden primer objave članka »Jugoslovanski romarji po Evropi«, ki ga je 19. junija 1915 povzel časopis *Slovenec* po zagrebški *Hrvatski* in tako slovensko javnost seznanil z ustanovitvijo Jugoslovanskega odbora ter z njegovim programom in člani, članek pa se je vendarle končal s piščevo podporo vojnemu naporu in lojalnostjo do cesarske hiše (Anon 1915). Na nedoslednosti in neenake cenzurne prakse je opozorila tudi Tamara Scheer, ki je našla primere izidane izdaje časopisa, medtem ko je bila druga izdaja istega dne prepovedana (Scheer 2010: 128).

Odlok z dne 31. julija 1914 je v Galiciji, Bukovini, Krakovu, Šleziji, severni Moravski in Dalmaciji, po vstopu Italije v vojno pa še na Tirolskem, Predarlškem, v Istri, Goriško-Gradiški, Trstu, na Kranjskem, Koroškem, Solnograškem in Štajerskem civilno oblast zamenjal z vojaško jurisdikcijo, tako da so imeli vojaški poveljniki pravico izdajati odloke in ukaze tudi za civilno sfero, kar potrjuje Redlichovo tezo o opolnomočenju vojaških oblasti nad celotnim življenjem v cislajtanskem delu monarhije.

Ko so bili pripravljene pravni okviri delovanja monarhije v vojni, je upravljanje z mislimi, novicami, informacijami ter javnim in zasebnim mnenjem dobilo svoje mesto v Vojnem obveščevalno-nadzornem uradu (*Kriegsüberwachungsamt* – KÜA),⁴ ustanovljenem 27. julija 1914, in v Vojnem tiskovnem uradu (*Kriegspressequartier* – KPQ).⁵ Obe ustanovi sta imeli cenzurne naloge, in sicer prva še nadzorne, druga pa že propagandne. KÜA je bil vojaško ustrojen urad s podmaršalom Leopoldom Schleyerjem baronom Pontemalghero na čelu, sedež pa je bil v prostorih vojnega ministrstva. Po večinskem mnenju pravne in zgodovinske stroke je šlo za nezakonit urad vojnega absolutizma v cislajtanskem delu monarhije (Redlich 1925: 94). O obsegu delovanja KÜA danes priča težko obvladljivo arhivsko gradivo: že v prvih treh mesecih delovanja je urad obravnaval 7.400 zadev, v letu 1915 pa je pridela 45.000 datotek (100

⁴ O delovanju urada podrobno piše Scheer 2010; prim. Svoltjšak 2005 in Svoltjšak 2010b. Za širši avstro-ogrski kontekst gl. Rachamimov 2004.

⁵ Za delovanje tiskovnega urada gl. npr. Tepperberg 2015; Kalina 2016.

dokumentov na dan: Svoljšak 2020: 272), saj je bil razpon delovnih nalog pravzaprav vse, kar je živelo in delalo v delu monarhije pod njegovim nadzorom – od prodaje blaga na tržnicah do političnih procesov proti rušiteljem monarhije, t. i. nacionalnim aktivistom.

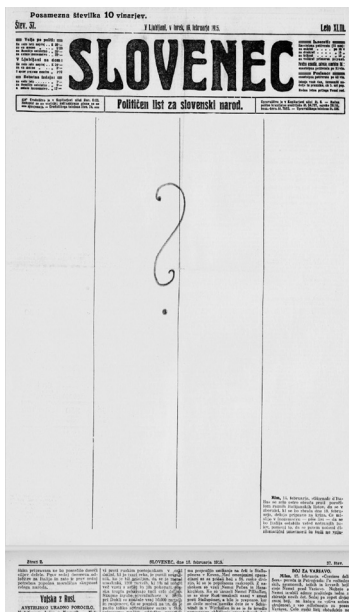

Slika 1. Sedež Vojnega obveščevalno-nadzornega urada na Vojnem ministrstvu na razglednici iz 1915. Zasebna zbirka.

Temeljni nalogi KŪA sta bili torej nadzor in cenzura, ki je zajela vse informacijske vire: od tiska, zasebne korespondence, poštnega prometa (telegraf, telegram), radijskega prometa, filmske produkcije, fotografij, zbirateljske dejavnosti do pisemskih golobov (ki so bili seveda prepovedani). Namen je bil preprečevanje pretoka informacij v tujino in iz nje, v naslednjem koraku pa postavitev informacijske zapore med bojevano in domačo fronto. Ta korak se je izkazal za ključnega pri vzdrževanju bojne morale na fronti in dveh procesov na domači fronti – vztrajanja (*Durchhalten*) in žrtvovanja (*Opferwilligkeit*) –, pri čemer je bilo vztrajanje razumljeno kot pasivna drža v vojni, žrtvovanje pa kot pripravljenost odrekanja življenjskim virom in udobju. Izkazalo se je namreč, da utegne prehajanje na dejanskih dejstvih utemeljenih informacij med frontama kvarno vplivati na moralo, spreminjati pogled na pravičnost in s tem upravičenost vojne ter porajati dvom v uradne informacije, kot jih je skrbno odbiral Vojni tiskovni urad. Zato je bilo bistveno, da je informacijska zapora karseda neprepustna.

In prav v tej vlogi je bila ključna dejavnost cenzure kot nadzornice informacij, ki so prehajale. Načelno je bilo lažje nadzorovati informacije vojaškega značaja, saj jih je oblikoval in na rednih novinarskih konferencah posredoval Vojni tiskovni urad, vojni reporterji pa so delovali pod strogim nadzorom in fronto obiskovali le v organiziranih ekskurzijah in seveda le na uspešnih frontnih odsekih. Tako so bili časopisi popolnoma odvisni od dnevnih uradnih poročil (*Höfer Berichte*) poveljnika vrhovnega štaba, ki so jih olepševali in pripravili za objavo (Cornwall 1992: 53). Zgovoren je primer Stefana Zweiga, ki se je znašel v vlogi »redaktorja« uradnih poročil v Vojnem arhivu, kamor je bil dodeljen, ker se zaradi slabega zdravstvenega stanja ni mogel dejavno vključiti v vojno. Tam se je soočil z razkorakom med uradnimi poročili in dejanskim stanjem na bojiščih monarhije. Ob izbruhu vojne se je povsem integriral v avstrijsko propagandno mašinerijo. Julija 1915 je bil poslan v osvobojeno Galicijo z nalogo zbiranja dokumentov o ruski zasedbi Galicije, in tam naj bi spoznal, da se je treba proti vojni boriti. Toda svoja medvojna opažanja je lahko ubesedil šele po vojni, v svoji avtobiografiji *Včerajšnji svet: spomini Evropejca (Die Welt von Gestern. Erinnerungen eines Europäers)*, prvič objavljeni 1941. Leta 1915 je Zweig začel pisati tudi pacifistično dramo *Jeremija (Jeremias)*, ki je premiero doživela februarja 1918 v Zürichu (Svoljšak 2020: 281).

Časopisna poročila so bila torej podvržena strogemu nadzoru in prepovedim, ki so bile tako splošne, da so širile polje nadzora, saj je bilo na primer prepovedano neloyalno ali nepatriotično pisanje in vsakršna diskusija, ki bi nasprotnikom dajala vtis, da je Avstro-Ogrska v težavah, prav tako nacionalistične, socialistične in verske ideje, o katerih bi lahko sodili, da so provokativne, pa zapisi, kritični do ukrepov vlade, ter alarmantne govornice in pacifistična propaganda, ki bi nasprotnikom sporočala o avstrijski vojni utrujenosti. Pritožbe osrednjih dunajskih oziroma avstrijskih časopisov so bile redke: Mark Cornwall omenja časnik *Arbeiter Zeitung*, ki je junija 1916 objavil, da je to, kar se javno izreče, le preobleka za intimna občutenja ljudi, kot takšno pa najostreje nasprotje tajnemu splošnemu javnemu mnenju. Na drugi strani so cesarju zvesti časniki, kot sta bila *Neue Freie Presse* in *Reichspost*, poskušali prikriti delo cenzure z zapolnjevanjem sivih lis, ki so nastale po cenzorskih posegih (Cornwall 1992: 54).

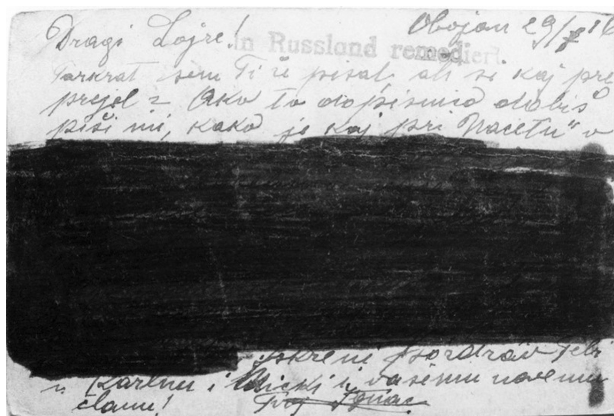
Slika 2. Cenzurirani časopis *Slovenec*, naslovnica, 16. februar 1915, št. 37. NUK.

Enaka pravila so veljala tudi za pisemsko cenzuro, ki so jo upravljali iz treh središč – z Dunaja, iz Budimpešte in iz Feldkirchna na švicarski meji, kjer so vojaški cenzorji na primer pustili zaprto le cesarsko pošto, pošto ministrskega zbora in diplomacije, medtem ko so bili zapisi o miru, nacionalizmu, vojaških premikih in celo vremenu prekriti (*remediert*), imena dopisnikov pa so zapisali v imensko kartoteko. Na podlagi cenzuriranega materiala so pripravili vojaška poročila, ki so bila zanimiva za vojaško obveščevalno službo in so bila obenem tudi (resda zelo omejen) izraz javnega mnenja, ki ga nikakor ni bilo mogoče pridobiti iz tiska ali t. i. notranje pošte. Zaradi izjemne količine pisem – dvojna monarhija je svojim vojakom razdelila 826,5 milijonov uradnih razglednic, avstro-ogrška vojna pošta pa je dnevno obdelala 9 milijonov pošiljk (Hämmerle 1999: 154) – je bila cenzura pošte lahko izvedena le z naključnimi pregledi; do leta 1915 je cenzura sicer pregledovala vso pošto na vojnem območju, kar je vodil Skupni centralni nadzorni urad (*Gemeinsameszentralnachweisbüro* – GZNB), to pa je postalo sčasoma neobvladljivo in so bili prav tako uvedeni naključni pregledi, medtem ko je bila pošta vojnih ujetnikov podvržena strogi cenzuri, ki jo je

izvajal poseben Oddelek za korespondenco vojnih ujetnikov.⁶ Zaradi povezav s srbskim nasprotnikom je bila prepovedana cirilica, in cenzorska skupina, ki je pregledovala pisma v cirilici, je veljala za eno močnejših (od 24 jezikovnih cenzurnih skupin so bile štiri ruske ter po ena srbska in ukrajinska) (Svoljšak 2005: 11–113). Prepovedani so bili iredentistični klubi in vprašljiva je bila celo uporaba rimskih črk na urah v cerkvenih zvonikih. Na Slovenskem je bila socialdemokratska *Zarja* prepovedana že 27. julija 1914, ker je zapisala odločno protivojno stališče JSDS, sledile so prepovedi društev (npr. Slovenske matice) in seveda delovanje političnih strank vse do ponovnega sklica dunajskega parlamenta, medtem ko se je društvena dejavnost usmerila na dobrodelnost in prostovoljstvo v reševanju humanitarne krize, ki jo je vojna povzročila (begunstvo, socialne stiske, vojne vdove in sirote, lakota in pomanjkanje).

Toda v procesu preobrazbe cenzure iz defenzivne dejavnosti v ofenzivno je bila bistvena prav pisemska cenzura vojnih ujetnikov. V tujino je bilo prepovedano pošiljati razglednice s podobami krajev, mest, vasi, gospodarskih in vojaških objektov, kmetijskih površin in celo spomenikov. Prepovedano je bilo dopisovanje med vojnimi in civilnimi ujetniki v Avstro-Ogrski, med vojnimi ujetniki v Avstro-Ogrski in državljani v notranjosti monarhije ter med civilnimi ujetniki z avstro-ogrskim državljanstvom in sovražno tujino. Sprva naj bi Oddelek za vojne ujetnike opravljal podobne funkcije kakor Rdeči križ: ugotavljal naj bi stanje avstro-ogrskih ujetnikov v različnih vojnih ujetništvih in s tem izvajal t. i. karitativno dejavnost, se pravi, omogočal pisemski promet med vojnimi ujetniki, interniranimi in konfiniranimi ter njihovimi sorodniki, kot je bilo opredeljeno v obstoječem vojnem pravu, a je bilo treba tudi preprečiti morebitne vplive, ki bi lahko državne institucije pripeljale v nevaren položaj. V t. i. karitativnih poročilih so cenzorji iz pregledanih pisem povzemali lokacije vojnih ujetnikov in razmere v vojnem ujetništvu (nastanitev, prehrana, delo, zdravstvene razmere). Zlasti potem, ko je vodja GZNB major Primavesi ugotovil vrednost informacij z vidika nadzora ali vsaj ugotavljanja razporeženja na notranji fronti, je cenzura prešla iz karitativne, humanitarne ali defenzivne dejavnosti v ofenzivno, ta pa se je izvajala tako na ravni ponarejenih pisem kakor v ukrepih proti lastnim državljanom v monarhiji.

⁶ O cenzuri pišejo tudi npr. Spann 1972; Spann 1991; Dajani 1999.

Slika 3. Cenzurirana dopisnica. Muzej novejšje zgodovine Slovenije.

Poročila so bila vse bolj podrobna in tematsko razčlenjena; pisala so o splošnem gospodarskem in vojaškem stanju v Rusiji in Srbiji, o razmerah vojnih ujetnikov v Avstro-Ogrski, o stanju vojnih ujetnikov v Rusiji, Srbiji, Italiji, na Japonskem in v Grčiji, pisemska cenzura je omogočila kratke karakteristike vojnih ujetnikov, posebej častnikov in moštva, ter jih razdelila po narodnosti ter posebej delila še Jude in socialdemokrate. Pri presoji o vzdušju in političnem ozračju na notranji fronti, pa tudi o položaju in vojaški drži posameznih narodov, je šlo za posplošene ocene, konkretnije pa so oblasti ukrepale na podlagi informacij o načinu »prehoda« vojaka v vojno ujetništvo. Omeniti velja zelo pogost primer: na podlagi presoje o tem, kako je vojak padel v vojno ujetništvo, so oblasti na notranji fronti odločale o odvzemu socialnih podpor. Osnovni kriterij je bil, ali so vojaki v vojno ujetništvo padli ranjeni ali neranjeni, pri čemer so za neranjene »določili«, da so se predali. Tako je bilo »ugotovljeno«, da se je na primer novembra 1914 predalo kar 70 % čeških vojakov (tolikšen je bil delež neranjenih), medtem ko je bilo okoli 85 % ranjenih ujetih Nemcev, kar 95 % ranjenih ujetih Madžarov, med slovenskimi vojnimi ujetniki pa je bilo ranjenih 80 % vojakov (Svoljšak 2005: 118). Na situ cenzorjev so seveda ostali tudi zapisi, ki bi lahko dokazovali, da so se vojaki prostovoljno predali, kot na primer »nisem mogel na svoje brate streljati«. Na avstrijsko-italijanski fronti se je nasprotnikom predal na primer Lovro Kuhar, informacijo pa je pridobil tudi Vojno-nadzorni urad, ki je ugotovil, da je Kuhar dezertiral, tako da so ga na vojaškem sodišču v odsotnosti obsodili na smrt, njegov del družinske dediščine

je bil zaplenjen, vsem sorodnikom so odvzeli vojaški čin, poleg smrtne obsodbe pa je bil zagotovo največji udarec vnovični vpoklic tedaj petdesetletnega Kuharjevega očeta k črnovojnikom. Po letu dni služenja, prevzel je naloge varovanja mostov pri Marijinem Celju (Maria Zell) in v Weitzu na Gornjem Štajerskem, so ga iz vojske odpustili (gl. Svolfjšak 2010a; Svolfjšak 2016).

Drugi znak ofenzivne dejavnosti je bil neposreden poseg cenzure v pisemsko dejavnost vojnih ujetnikov ter v že cenzurirana pisma srbske in ruske cenzure, ki so jih avstro-ogrski vojni ujetniki pošiljali domačim. Avstrijski cenzorji so na primer na podlagi pošiljateljevega naslova, poštnega žiga in številke vojne pošte ugotavljali položaje srbskih oziroma ruskih enot, kar se je na primer leta 1915 izkazalo za zelo koristen podatek pri pripravi avstro-ogrške oktobrske ofenzive proti Srbiji. Cenzurirana mesta so t. i. ponarejevalci oziroma imitatorji zapolnili s ponarejenimi odlomki iz pisem ujetih srbskih častnikov in s postavljanjem izzivalnih vprašanj, z morebitni odgovori pa so polnili vrzeli. Ali pa so sumljivim ujetnikom poslali sporočilo, da jim je bil poslan denar, a se je pošiljka vrnila zaradi napačnega naslova; pravi naslov so potem ujetniki dejansko poslali, s pošiljateljevim »opozorilom«, naj ne posredujejo vojaških položajev, temveč krajevno ime, pa so prišli do podatka o pravem naslovu vojnega ujetnika. Imitacijski postopek je bil uspešen zlasti v korespondenci proti Srbiji, saj je pošta iz Rusije potovala dolgo, učinkovita pa je bila tudi ruska cenzura.

Kot rečeno, so vojaške oblasti prišle do spoznanja, da lahko deloma spremljajo stanje in nihanja v razpoloženju civilnega prebivalstva v zaledju. Tako so leta 1916 začela nastajati poročila, ki so sledila vojaškimi, političnimi in gospodarskim novicam v posameznih nacionalnih enotah; poročila so bila podprta s primeri iz pisem. Tako lahko povzamemo, da je bilo leta 1916 v slovenskih deželah prebivalstvo prizadeto zaradi draginje, pomanjkanja delovne sile, ženske so izražale skrb zaradi lakote in umiranja otrok, pisale so o beguncih s soške fronte, sčasoma so dopisale kritična opažanja o pomanjkljivi in nepravilni preskrbi, o neurejenem delovanju uradnih ustanov na področju dodeljevanja podpor in drugih gmotnih pomoči, a še vedno je večina trdno verjela v zmago avstrijskega orožja. Leta 1917 so cenzorji lahko začeli opažati padec v razpoloženju prebivalstva, saj sta se zanos in prepričanje v hiter in zmagovit konec vojne umaknila depresivnemu, apatičnemu, včasih nervoznemu razpoloženju, ki so ga pripisovali zlasti izjemno slabim življenjskim razmeram, lakoti in pomanjkanju osnovnih življenjskih potrebščin. V letu 1918 so postala pisma

črnogleda, vsebovala so misli o smrti in propadu, bore malo pa so omenjala mir. Kljub vsemu se je poročevalec zanašal na neusahljivo zvestobo slovenskega prebivalstva do cesarja, čeprav je dokazni material segal v leto 1915, ko je urad oblikoval posebno zbirko t. i. patriotičnih pisem (Svoljšak 2005: 125). Z oživitvijo političnega življenja v monarhiji je bila pozornost cenzorjev usmerjena v informacije političnega in vojaško-političnega značaja, pri čemer so jih vojaško-politične informacije zanimale zlasti v zvezi z novačenjem dobrovoljcev med vojnimi ujetniki; spremljali so seveda tudi odmeve na Majniško deklaracijo, pri čemer je poročevalec poudaril, da slovensko prebivalstvo vendarle zaupa v cesarjeve rešitve in verjame v možnost svojega obstoja v sicer enakopravni skupnosti avstrijskih južnoslovanskih narodov znotraj Habsburške monarhije: »Po triletnem odmoru se je odprl parlament. Zgleda, da bo zavel nov veter in bo vsak lahko iskal svojo pravico. [...] Če nas ne varajo znaki, bo vse urejeno na podlagi enakopravnosti narodov in na to bodo morali pristati tudi Nemci in Madžari. Mladi Karel je poln energije in demokratično naravnani, kot se je pokazalo že ob odprtju parlamenta.« (Svoljšak 2005: 125)

V letu 1918 so se politične vsebine v pismih gostile, in sicer tudi pod vplivom deklaracijskega gibanja, zlasti iz prestreženih pisem slovenskih duhovnikov pa je bilo mogoče sklepati o politični razdeljenosti na Kranjskem (Svoljšak 2005: 126) pa tudi o razmišljanjih o združitvi južnoslovanskih narodov v skupno državo. Čeprav je pritisk cenzure po poletju 1917 pojemal, pravzaprav ni popustil niti v prvi polovici leta 1918, do uradnega preklica cenzure pa je prišlo šele 28. oktobra 1918, ko je propadel zadnji poskus preoblikovanja cenzure v urad za obrambo pred sovražno propagando, ki je v zadnjih mesecih vojne uspešno podirala informacijske ovire tako na avstrijsko-italijanski fronti kakor v notranjosti države. Tiskani mediji so začeli prinašati zapise o koncu vojne, o mirovnih pobudah, necenzurirano so povzemali parlamentarne razprave, ki so jih polnile zlasti interpelacije poslancev na temo preganjanja v preteklih vojnih letih, pa perečega begunskega vprašanja, ipd. Tega ni mogla zadržati niti umetna karantena, kakršno je vpeljal ukrep poveljnika vrhovnega štaba avstro-ogrske vojske Arthurja Arza von Straußenburga, ki je objavil seznam časopisov, ki jih je bilo prepovedano deliti na vojnem območju – med njimi sta bila tudi *Slovenec* in *Glas Slovenaca, Hrvata i Srba* (Cornwall 2000: 25). Še več, časopisi so začeli povzemati poročila agencije Reuters in celo D'Annunzijeve letake, ki so prileteli nad Dunaj 9. avgusta 1918 in Dunajčane pozivali k prebujenju, k svobodi in k zaupanju Italiji in zaveznikom (Svoljšak 2010b: 59).

Cenzura je poleg tradicionalnih tiskanih medijev nadzorovala pravzaprav vsa polja besednega in slikovnega ustvarjanja. Slikovna cenzura je pregledovala upodobitve v časopisih in na razglednicah ter podobe, priložene pismom in paketom. Kot opozarjajo poznavalci, je bilo pri slikovnem gradivu težje predvideti odziv prejemnikov, tako da so bila izdana splošna navodila, med njimi na primer prepoved upodabljanja veselih ujetnikov v avstro-ogrskem ujetništvu in prikazovanja zadovoljnih avstro-ogrskih ujetnikov v vojnem ujetništvu. Slikovne priloge v knjigah, zlasti zemljevidi, so bile prav tako predmet cenzurnega pregleda, velika količina knjižnih izdaj pa je delo cenzorjev precej bremenila, tako da so knjige z manj kot 20 stranmi izdali brez predhodnega pregleda, a z možnostjo poznejše zaplembe. Omeniti velja tudi »vzgojni« učinken cenzure: po velikem vzponu otroške in mladostniške kriminalitete na Dunaju so prepovedali 171 knjig; na otroke in mladino naj bi na splošno slabo vplivala popularna kultura pa francoski ljubezenski prizori, otrokom so celo prepovedali obisk kina in kabareja (Healey 2006: 251–254).

Propaganda in cenzura sta bili torej neločljivi orodji nadzora in usmerjanja javnega mnenja v cislajtanskem delu monarhije; z roko v roki sta morali med prebivalstvom oblikovati občutljivost za določene teme in nanj vplivati pod točno določenimi pogoji, zlasti z izborom informacij, dogodkov, novic, ki naj postanejo javni ob točno določenem času in v točno določenem obsegu. Medtem ko je cenzurni urad pod »poveljstvom« KÜA zlasti črtal in odbiral, je vojni tiskovni urad pravzaprav nadzoroval in usmerjal vsa področja medijskega ustvarjanja.

Zagotovo je vtis o medvojnem državnem nasilju, vključno s cenzuro, dolga desetletja krojil odnos naslednic Habsburške monarhije do nekdanje skupne države. Ne le na političnem odru, temveč tudi v strokovnih ali znanstvenih krogih je sooblikoval negativno podobo dvojne monarhije. Primerjalno seveda lahko ugotovimo, da so se vse bojujoče se države z izrednimi ukrepi zaščitile pred vdori sovražne propagande ter ob ugotovitvi o neločljivost notranje in bojevane fronte poskušale ohranjati vzdržljivost prebivalstva kot enega od stebrov vztrajanja bojevane fronte. V kolikšni meri je avstro-ogrška izkušnja odstopala, bodo pokazale prihodnje raziskave, dejstvo pa je, da se med razlogi za propad dvojne monarhije utrjuje prepričanje o odgovornosti birokratskega in vojnega aparata, ki sta v temeljih zamajala lojalnost državljanov in s tem prispevala h koncu monarhije (prim. Deak in Gumz 2017; Svoltjšak 2019).

Literatura

- AGAMBEN, GIORGIO, 2013: *Izjemno stanje*. Prev. Mojca Mihelič. Ljubljana: Založba ZRC.
- ANON, 1915: Jugoslovanski romarji po Evropi. *Slovenec*, 19. 6. 1915, str. 3.
- CORNWALL, MARK, 1992: News, Rumour and the Control of Information in Austria-Hungary, 1914–1918. *History* 77, št. 249, str. 50–64.
- CORNWALL, MARK, 2000: *The Undermining of Austria-Hungary: The Battle for Hearts and Minds*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- CVIRN, JANEZ, 2015: *Dunajski državni zbor in Slovenci (1848–1918)*. Celje: Zgodovinsko društvo Celje; Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- DAJANI, WERNER, 1999: *Das Briefgeheimnis in der österreichischen Rechtsentwicklung*. Dunaj: Universität Wien (disertacija).
- DEAK, JOHN, in JONATHAN E. GUMZ, 2017: How to Break a State: The Habsburg Monarchy's Internal War, 1914–1918. *The American Historical Review* 122, št. 4, str. 1105–1136.
- GEBHARDT, HELMUT, 2018: Die Praxis des § 14-Notverordnungsrechts von 1868 bis 1914. *Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs* 8, št. 2, str. 247–258.
- HEALEY, MAUREEN, 2006: *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HOPKIN, DEIAN, 1970: Domestic Censorship in the First World War. *Journal of Contemporary History* 5, št. 4, str. 151–169.
- KALINA, WALTER, 2016: Österreichisch-ungarische Propaganda im Ersten Weltkrieg. Das k.u.k. Kriegspressequartier 1914–1918. V: *Viribus Unitis. Jahresbericht 2015 des Heeresgeschichtlichen Museums*. Dunaj: Heeresgeschichtliches Museum. Str. 9–23.
- RACHAMIMOV, ALON, 2004: Arbiters of Allegiance: Austro-Hungarian Censors during World War I. V: Pieter M. Judson in Marsha L. Rozenblit (ur.): *Constructing Nationalities in East Central Europe*. Oxford: Berghahn Books. Str. 155–177.
- REDLICH, JOSEPH, 1925: *Österreichische Regierung und Verwaltung im Weltkriege*. Dunaj: Hölder-Pichler-Tempsky.
- REDLICH, JOSEPH, 1929: *Austrian War Government*. New Haven (CT): Yale University Press.
- SCHERER, TAMARA, 2010: *Die Ringstraßenfront. Österreich-Ungarn, das Kriegsüberwachungsamt und der Ausnahmestand während des Ersten Weltkrieges*. Dunaj: Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums.

- SPANN, GUSTAV, 1972: *Zensur in Österreich während des I. Weltkrieges. 1914–1918*. Dunaj: Universität Wien (disertacija).
- SPANN GUSTAV, 1991: Das Zensursystem des Kriegsabsolutismus in Österreich während des ersten Weltkrieges 1914–1918. V: Erika Weinzierl (ur.): *Justiz und Zeitgeschichte VIII. Symposium Zensur in Österreich 1780 bis 1989*. Dunaj in Salzburg: Geyer-Editio. Str. 31–58.
- SVOLJŠAK, PETRA, 2005: Slovenci v primežu avstrijske cenzure. V: Peter Vodopivec in Katja Kleindienst (ur.): *Velika vojna in Slovenci: 1914–1918*. Ljubljana: Slovenska matica. Str. 109–127.
- SVOLJŠAK, PETRA, 2010a: Prva svetovna vojna v življenju in delu Prežihovega Voranca. V: Aleš Gabrič (ur.): *Prežihov Voranc – Lovro Kuhar: pisatelj, politik, patriot*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino; Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut. Str. 57–70.
- SVOLJŠAK, PETRA, 2010b: »Zaplени vse, česar ne razumeš, utegnilo bi škoditi vojevanju.« Delovanje avstrijske cenzure med veliko vojno. V: Mateja Režek (ur.): *Cenzurirano: zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes*. Ljubljana: Nova revija. Str. 55–65.
- SVOLJŠAK, PETRA, 2016: »Vojna me je uničila«: nekaj utrinkov o Lovru Kuharju – Prežihovem Vorancu v okopih I. svetovne vojne. V: Katarina Keber (ur.): *Iz preteklosti Koroške: svet samorastnikov*. Ljubljana: Založba ZRC. Str. 105–114.
- SVOLJŠAK, PETRA, 2019: Med zlomom in prelomom. V: Aleš Gabrič (ur.): *Slovenski prelom 1918*. Ljubljana: Slovenska matica. 37–54.
- SVOLJŠAK, PETRA, 2020: Umetnost med cenzuro in propagando med prvo svetovno vojno. *Acta Historiae Artis Slovenica* 25, št. 2, str. 269–293.
- TEPPERBERG, CHRISTOPH, 2015: War Press Office (Austria-Hungary). 1914–1918-Online: *International Encyclopedia of the First World War*. https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/war_press_office_austria-hungary (dostop 23. 12. 2022).